

Michel Foucault i problem moći

RADE KALANJ
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet,
Zagreb

UDK: 316.344
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. 10. 1993.

Michel Foucault je jedan od najzanimljivijih protagonista »strukturalističke generacije« mislilaca koja je izvršila značajan utjecaj u suvremenim socijalnim i humanističkim znanostima. Bitna specifičnost njegove misli jest analiza problema moći. On odbacuje tradicionalne pristupe — durkheimovsku sociologiju i teoriju pravnog formalizma — i moć analizira kao skup disciplinarnih tehnologija pomoću kojih moderno društvo, nakon razdoblja klasicizma, ostvaruje kontrolu nad cjelokupnim »društvenim tijelom«. To je mikrofizika moći. Zbog toga on odbacuje i tradicionalnu teoriju države i ukazuje da je ona samo jedan od oblika političke racionalnosti, karakterističan za zapadnu kulturu od vremena Machiavellia. Teorija raison d'Etat jest konzekvenција takvog oblikovanja moći, ali to nije krajnji oblik moći.

Među protagonistima »strukturalističke generacije« mislilaca koja je obilježila intelektualni život šezdesetih godina i ostavila duboke tragove u socijalnim i humanističkim znanostima posebno mjesto pripada Michelu Foucaultu. Ta je posebnost dvojaka: **metodološka** i **tematska**. Poput drugih pripadnika toga kruga (Lévi Straussa, Jacquesa Lacana i Louisa Althussera) on je metodološki slijedio osnovna strukturalistička nastojanja da se apstraktni historicizam hegelijansko-marxističke i egzistencijalističke provenijencije nadomjesti strogim konceptualnim tvorbama, ali je — za razliku od drugih — najmanje robovao »strukturalističkoj ortodoksiji«. Štoviše, često ju je eksplicitno poricao i ukazivao na njezina epistemološka ograničenja. Njegova je tematska posebnost još izričitija. Dok je Lévi Strauss usredotočen na antropološku tematiku, Lacan na psihoanalizu, a Althusser na epistemološko-filozofske probleme, Foucault zahvaća vrlo širok dijapazon socijalno-povijesnih, filozofsko-epistemoloških i kulturno-antropoloških pitanja koja nadilaze obzorje svake posebne discipline.

No ono što ga najviše izdvaja iz »strukturalističke galaksije« jest njegovo specifično i po mnogo čemu originalno poimanje **moći** koje zadobija naročitu vrijednost u sklopu recen-tnih teorijskih rasprava o demokraciji. To se poimanje s pravom smatra atipičnim u odnosu na sve dosadašnje sociološke i politološke pristupe.¹ Ono je rezultat dugogodišnjih istraživanja o poziciji **subjekta** i **subjektivnosti** u povijesti socijalnih i humanističkih znanosti ili, kako kaže sam Foucault, proizvod izučavanja različitih modaliteta **subjektivacije** ljudskog bića u našoj kulturi.² To je istraživanje teklo u tri faze odnosno u tri glavna pravca. U prvoj se fazi razmatraju forme mišljenja koje su, na prijelazu iz klasicizma u moderno razdoblje, težile da dosegnu znanstveni status. Riječ je, ponajprije, o objektivaciji gorovnog subjekta u **općoj gramatici, filologiji i lingvistici**. Zatim o problemu objektivacije proizvodnog subjekta, subjekta koji radi, u **ekonomiji i analizi bogatstva**. Tu je napokon i pitanje objektivacije same činjenice života u **povijesti prirode i biologiji**. Problematizirane su, dakle, tri forme subjektivnosti (**jezik, rad, život**) i tri forme njihove znanstvene objektivacije (**znanost o jeziku, biologija i politička ekonomija**). U drugoj se fazi radilo o proučavanju objektivacije subjekta u onome što Foucault naziva «diobene praktike». Pri tome misli kako na unutarnje podvajanje subjekta samog tako i na njegovo odvajanje od drugih. U tom procesu subjekt postaje

¹ Usp. Gilles Deleuze, **Foucault**, Les Éditions de Minuit, Pariz, 1986, str. 50—90; Stewart R. Clegg, **Frameworks of Power**, SAGE Publications, London, Newbury, New Delhi, 1989, str. 20—224; Jürgen Habermas, **Filozofski diskurs moderne**, Globus, Zagreb, 1988, str. 226—277.

² Michel Foucault, **Pourquoi étudier le pouvoir: la question du sujet**, u: Hubert Dreyfus et Paul Rabinow, **Michel Foucault-un parcours philosophique**, Gallimard, Pariz, 1983, str. 296.

objektom. Iznimnost, ili antinomija, čovjeka modernosti sastoji se upravo u tome što je on u isti mah sposoban da bude »totalni subjekt« i »totalni objekt« vlastitoga znanja. Tendenciju podvajanja subjekta najjasnije ilustrira podjela između luđaka i duhovno zdrava čovjeka, bolesnika i zdrava pojedinca, zločinca i poštena građanina. U trećoj i najoriginalnijoj fazi Foucault proučava institucionalne i diskurzivno-praktične načine preobrazbe ljudskog bića u subjekt. To je golemi istraživački projekt koji je realiziran djelomično, ali ipak toliko da predstavlja nezaobilaznu referentnu točku suvremenih socijalnih znanosti. Ono što je realizirano jesu tri sveska **Povijesti seksualnosti (Volja za znanjem, 1976; Upotreba užitaka, 1984; Briga za sebe, 1984) i Nadzor i kažnjavanje (1975)**. U svemu tome posrijedi je samo jedan osnovni naum: pokazati kako se čovjek prepoznaje kao subjekt u pojedinim područjima **životnog** djelovanja, primjerice u seksualnosti, i kako se oblikuje subjektivnost u sklopu modernih mehanizama nadzora, kontrole, kažnjavanja i razvijenih disciplinirajućih tehnologija moći. Prema tome, u samom središtu poimanja moći nalazi se pitanje subjekta. Ono je glavni problem, ali njegovo konkretno razumijevanje mora nužno ići preko »matrice moći«.

Svoju tematizaciju moći Foucault izvodi iz kritike dvaju uobičajenih i, po njegovu mišljenju, pogrešnih stajališta: stajališta *durkheimovske sociologije* i stajališta *pravnog formalizma*.³ Prvo se stajalište svodi na uvjerenje da društvena činjenica sama po sebi ima nadodređujuću, obvezujuću snagu, da je društvo inherentna represivna dimenzija te da su razni oblici moći, od političke i duhovne vladavine do autoriteta oca obitelji, samo posebni načini očitovanja te »inherentne represivnosti«. Drugo se stajalište zasniva na »samorazumljivom« shvaćanju da je održiva samo ona moć koja je legitimna i koja svoju legitimnost uvijek izvodi iz zakona ili nekog središnjeg autoriteta. Takav se pristup zadovoljava pukim razglabanjem o formalnim uvjetima legitimnosti ili se pak — poput marksizma — zaustavlja na pitanju kojoj društvenoj klasi mora pripadati »instanca odlučivanja« da bi društvo na najbolji mogući način moglo pokretati i usmjeravati svoje proizvodne snage. Prema Foucaultu, i jedno i drugo stajalište pramašuju ono bitno, a to je upravo **provedba, izvršenje** moći. Mehanizmi, ciljevi i učinci te provedbe i izvršenja uvijek su **posebni**, a ne općeniti, što ujedno tvori jednu od glavnih značajki modernosti. Nekad se, u terminima »opće fizike«, moglo eventualno govoriti o takozvanoj masivnoj moći, ali od razdoblja klasicizma to više nije moguće. Od tog razdoblja (17. i, pogotovo 18. stoljeća) pa kroz cijelu modernu epohu oblikuju se najraznovrsniji disciplinarni postupci (»praktike«) koji imaju određeno polje djelovanja i svoju moć iskazuju (provode) uz pomoć znanja vezanih za specifične predmete i pravila.⁴

U knjizi **Nadzor i kažnjavanje** Foucault, primjerice, ispituje istodobno ustanovljavanje »znanja o delinkvenciji«, znanstvenih iskaza i njima odgovarajućih pravnih formula, ali i kaznenih tehnika koje ih »materijalno upisuju u društveni prostor«.⁵ U **Volji za znanjem** pokazuje da činjenica moći danas prodiere u »tanahnu strukturu društva«⁶, zaposijeda sve njegove razine, na osebujan se način uvlači u samo postojanje. To je djelovanje koje se može izraziti samo na način **mikrofizike**.⁷ Ona, na izvjestan način, otkriva prirodu svake suvremene moći. To znači da moć ne prebiva ni u »apstraktnim terminima« kao što su suverenitet, država, zakon ili kolektivna predodžba, niti u nekoj »empirijskoj realnosti« kao što su vlada ili društvene klase, već da je ona sam »krvotok zbilje«. To se najbolje vidi u evoluciji kaznene moći.⁸ Kad sudi monarh, ili njegovi opunomoćenici, procedure kojima se iznuđuje priznanje i postupci samog kažnjavanja imaju teatralan karakter, organizirani su kao obred, javni ritual.

³ François Châtelet, Évelyne Pisier-Kouchner, *Les conceptions politiques du XXe siècle*, P.U.F., Pariz, 1981, str. 927—928.

⁴ *Ibid.*, str. 928.

⁵ Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Pariz, 1975, str. 30.

⁶ F. Châtelet, E.P. Kouchner, *Ibid.*, str. 929.

⁷ Michel Foucault, *Microfisica del potere*, Giulio Einaudi Editore, Torino, 1977, str. 4—28.

⁸ M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 70—100.

Cilj tih javnih manifestacija jest izazivanje straha i respekta spram neposredno vidljive, personalizirane moći. Tu je tortura glavni instrument kraljevske vladavine, njezino simboličko očitovanje, svojevrsni »karneval okrutnosti«. U razdoblju klasicizma, osobito u drugoj polovici 18. stoljeća, pristup se mijenja, događa se »humanistička reforma« kaznenih procedura. Osporava se pretjerano nasilje i odbacuje zloupotreba kraljevske moći. Zahtijeva se ukidanje »spektakla okrutnosti«. Taj zaokret nalazi svoje uporište u teoriji društvenog ugovora. Zločin se više ne promatra kao napad na suverena, već kao povreda samog društva, njegovih ugovornih članova. Sada društvo stječe pravo da osudi zločin i odmjeri krivicu. Kriterij više nije potvrđivanje moći ili zadovoljstva suverena, već »ljudskost« svih sudionika društvenog ugovora. Idealna je kazna ona koja odvraća od zločina, oštećuje društvo i ostavlja pouku o značenju poslušnosti. Njezin je učinak dvojak: **djelotvornost** i **korisnost**. Procedure od klasičnog razdoblja vode, dakle, računa ne samo o tome da treba kazniti, već i o tome da je nužno »popraviti i izliječiti«. Oblikuju se koncepti koji omogućuju da se prekršaj jasno vrednuje i izrazi, ustanovljuju se duhovni i materijalni instrumenti pomoću kojih se postižu ciljevi društvene regulacije.

Postklasicistička, moderna epoha jest epoha **normalizacije**. Zatvori postaju egzemplarni kazneni model, svojevrsni »dvorci građanskog poretka«. Oni dobijaju ekonomsku i moralnu funkciju. Oni su mjesto minucioznog klasificiranja i znanja o zločinima i zločincima. Kazna je djelotvorna jedino ako povećava poslušnost i korisnost tijela. Tijelo postaje predmetom **bio-moći**. U području seksualnosti ti kriteriji dolaze do posebno jasna izražaja. Ustanovljuju se »modeli inteligibilnosti« koji seksualnu aktivnost uvode u mrežu aksiomatiziranih znanja i pravila. To nije represija nad seksom, i Foucault u tom pogledu nije pristalica »represivne hipoteze«, već svojevrsno prisiljavanje na slobodu. U svakom slučaju, riječ je o uspostavljanju znanja i institucija kojima je cilj »dresiranje tijela« i riječi, diskurzivno iscrtavanje egzistencije. U nekim je civilizacijama odnos prema seksualnosti shvaćen kao **ars erotica**. Tu je **užitak** shvaćen kao praksa i kao iskustvo. Pitanje istine isključeno je iz obzora zadovoljstva. Zadovoljstvo je cilj po sebi, ono ne služi ni poretku korisnosti, ni moralu, ni bilo kojoj znanstvenoj istini. Ono čak nije ni element spoznaje individualnosti. Zapad je slijedio drugačiji put, a njegov je izraz **scientia sexualis**. Njezin cilj nije povećavanje užitka, već stroga analiza svake misli i svakog čina vezanih za užitak. Požude su minuciozno diskurzivno artikulirane i iz toga je nastalo znanje koje bi trebalo biti sredstvom mentalnog i fizičkog zdravlja pojedinca, osloncem javne dobrobiti. Pomoću medicine, pedagogije, psihijatrije požuda je uvedena u znanstveni diskurs i seksualnost se našla u obzoru korisnosti, morala i istine. Znanstveni diskurs o seksualnosti postaje oblikotvornom snagom požude i subjekta požude. I to je jedan od osnovnih diskurzivnih oblika ispreplitanja znanja i moći.⁹

Foucaultova se metoda potpuno razlikuje od filozofskopovijesnih dedukcija i uobičajenih interpretativnih postupaka u socijalnim znanostima.¹⁰ Ne voli opće obrasce i idealnotipske generalizacije. Uvijek inzistira na posebnosti i raznolikosti životnih oblika. Stoga se obilno služi historijskom analizom, koju je do sedamdesetih godina poimao kao **arheologiju znanja**, a kasnije, sve do svoje smrti (1984), naročito u djelima **Nadzor i kažnjavanje** i **Volja za znanjem**, kao **genealogiju**. Arheologija ide s onu stranu empirijske raznolikosti i traga za strukturalnim uvjetima znanja, za spoznajnim konstelacijama koje imaju rang paradigmi. Foucault im daje naziv **episteme**. U tom su metodološkom vidokrugu napisane njegove knjige: **Povijest ludila u razdoblju klasicizma** (1961), **Pođenje klinike** (1963), a pogotovo **Riječi i stvari** (1966) i **Arheologija znanja** (1969). No od početka sedamdesetih, kad objavljuje dva značajna metodološka spisa: **Poredak diskursa** i **Nietzsche, genealogija i povijest**, on pravi vidan pomak, napušta stajalište arheologijskog razumijevanja povijesti i, pod utjecajem Nietzschea, oblikuje svoju koncepciju genealogije. Njezina je specifičnost u tome da događaje, stvari i povijesne situacije uzima takvima kakvi jesu, kakvi se pojavljuju, reklo bi se s njihove

⁹ Michel Foucault, **La volonté de savoir**, Gallimard, Pariz, 1976, str. 21.

¹⁰ Usp. H. Dreyfus et P. Rabinow, **Ibid.**, 171—173.

površinske a ne esencijalističke strane. Ne traži se nikakva skrivena bit nego ono što se zaista događa, vidi i sudjeluje u oblikovanju ljudske povijesne percepcije. Upravo to što se stvarno događa, i kako se događa, ima tvoračku moć nad individualnom subjektivnošću povijesnih aktera. Povijest se na taj način demistificira, a povijesni oblici postaju ono što jesu, transparentni, konkretni, vidljivi.

U tom smislu, i na temelju svojih genealogijskih istraživanja, Foucault odbacuje postulat o **moći kao vlasništvu**. Taj postulat implicira da je povijest puka smjena (diskontinuitet) raznih nositelja tog »vlasništva«, pri čemu se zanemaruje da, s onu stranu »vlasničkih odnosa«, teče mikrofizički proces razgranavanja moći koja djeluje kao realnost po sebi. Upravo to **djelovanje** jest moć moći. »Ta mikrofizika, kaže Foucault, pretpostavlja da moć koja se **provodi** ne treba pojmiti kao vlasništvo, već kao strategiju, da njezine učinke dominacije ne treba pripisivati prisvajanju, već dispozicijama, manevrima, taktikama, funkcioniranju . . . Moć se provodi više nego što se posjeduje, ona nije stečena i sačuvana povlastica vladajuće klase, već zbirni učinak njezinih strategijskih pozicija . . . Nad onima koji je ne posjeduju ona se ne vrši kao puka obaveza ili zabrana; ona ih zaposijeda i prožima, uzima ih kao svoj oslonac. Ti odnosi dolaze iz dubine društva i ne mogu se lokalizirati na raznini međuzavisnosti države i građana.«¹¹ Objekt moći (strategijaâ moći) nije apstraktni čovjek niti su to apstraktno shvaćene socijalne grupe. Svojsvo je Foucaultove mikrofizičke i genealogijske metode upravo to da on djelovanje moći spušta do one najživotnije razine, a to je razina tijela. Nad njima se provodi strategija moći. S onu stranu povijesnih procesa postoji biološki sklop sačinjen od klimatskih, prehrambenih, demografskih, medicinskih i drugih događajnosti koje suodređuju tjelesnost čovjeka kao povijesnotvornog bića. Bez spoznaje o tome povijest je apstrakcija. No tijelo je »izravno uronjeno i u političko polje. Odnosi moći vrše na njega neposredan utjecaj. Oni ga zaposijedaju, obilježavaju, dresiraju, muče, prisiljavaju na poslove, obvezuju na ceremonije, iznuđuju njegove znakove.«¹² To »političko zaposijedanje tijela« tijesno je povezano s njegovom ekonomskom uporabom. Demografska briga za populaciju, koja se od 18. stoljeća oblikuje kao važan sektor svih suvremenih država, izravno stoji u toj funkciji. Odnosima moći tijelo ponajviše treba kao proizvodna snaga. Ono je korisno samo ako je istodobno produktivna i potčinjena snaga. Može ga se potčinjavati izravno i fizički, ali također »proračunato, organizirano, tehnički promišljeno i suptilno.«¹³ Taj oblik moći Foucault naziva »politička tehnologija tijela«. Njezina je svrha posvemašnje **discipliniranje** čovjeka, odnosno ljudskog tijela, i stoga je moderno društvo disciplinarno (disciplinsko, disciplinirajuće) društvo, a disciplinarne tehnologije i mehanizmi izraz su njegove, samo njemu svojstvene racionalnosti moći.

Disciplina se instrumentalno toliko usavršava da je Foucault određuje kao »političku anatomiju detalja«. Ona se sastoji od gomilanja pojedinosti i predostrožnosti kojima je osnovni cilj poslušnost. Usredotočena je na kontrolu najbeznačajnijih manifestacija djelovanja, na ekonomiziranje vremena i upotrebu svakog njegova djelića za učenje i rad. Stoga se uspostavlja stroga hijerarhija gdje je svako mjesto svojevršno motrilište s kojeg se kontrolira podređeni. To grananje moći popraćeno je sustavom »mikrokazni« koje se odnose na **vrijeme** (zakašnjenja, odsustva, prekidi obaveza), **aktivnost** (nepažnja, nemar, neradišnost), **ponašanje** (neprikladnost, nepokornost), **govorne navike** (brbljanje, drskost), **tijelo** (»nepropisno« držanje, neprikladne geste, nečistoća), **seksualnost** (neskromnost, neuljudnost).¹⁴ Ovom minucioznom artikulacijom »mikrokazni« Foucault želi pokazati da se svrha nadzora i kažnjavanja sastoji ponajprije u tome da se moralno i materijalno nametne **moć norme**. Disciplinarno društvo traži »normalnost« i stoga je normalizacija njegov globalni naum. Njegove se ustanove, od škole do zdravstva, služe metodom administrativne dokumentacije koja nas pod-

¹¹ M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 21—32.

¹² *Ibid.*, 30—31.

¹³ *Ibid.*, str. 30—31.

¹⁴ *Ibid.*, str. 180.

vrhava hladnom pogledu moći. Individuum ulazi u »dokumentarno polje« i tako doživljava svoju formalizaciju. U njezinoj je službi vrlo razvedena mreža specifičnih znanja i diskursa kojima su opremljeni suvremeni aparati socijalne organizacije. Od klasičnog razdoblja, a pogotovo danas, znanje i moć oblikuju se u međusobnom suglasju, stvarajući postupke i discipline na koje se oslanja strategija normalizacije.¹⁵ Znanje i moć nisu strani jedno drugome. Oni u povijesti djeluju tako da se međusobno obogaćuju i oplođuju. To ne znači da se jedno definira drugim ili da se jedno svodi na drugo. Znanje nije superstrukturalna relacija moći, već bitan uvjet nastanka i rasta industrijskog, tehnološkog društva. Njihov odnos nije kauzalan nego korelativan. »Valja imati na umu da se moć i znanje međusobno izravno impliciraju, da odnosa moći nema bez odgovarajućeg oblikovanja stanovitog polja znanja, niti ima znanja koje ne bi pretpostavljalo i istodobno konstituiralo odnose moći. Te odnose moći-znanja ne treba, dakle, analizirati polazeći od subjekta spoznaje koji bi bio slobodan ili neslobodan u odnosu na sustav moći. Valja, naprotiv, voditi računa o tome da spoznajni subjekt, spoznajni predmeti i modeli spoznaje predstavljaju učinke tih temeljnih implikacija znanja-moći i njihovih povijesnih preobrazbi. Ukratko, nije riječ o tome da djelovanje subjekta proizvodi za moć korisno ili nepoćudno znanje. Riječ je o tome da moć-znanje, procesi i borbe koje ga prožimaju i tvore, determiniraju oblike i moguća područja spoznaje.«¹⁶ Brojni su primjeri tog suodnošenja znanja i moći. Foucault, između ostalog, navodi urbanizam, kriminologiju, seksologiju, razne izvedenice psihologije i sociologije, posebno one koje se bave istraživanjem i planiranjem profesija. Svi ti primjeri svjedoče o »suživotu« između znanstvenog i tehnološkog aspekta suvremene socijalne reglemenacije, o napredovanju »reglementirajućeg uma«.¹⁷

Na primjeru raznovrsnih ustanova koje cvjetaju u 19. stoljeću — vojni logori, vojarne, tvornice, škole, bolnice, zatvori, milosrdni centri, centri za preodgajanje itd. — pokazuje se djelotvornost normalizacijske strategije moći. Sve te ustanove međusobno izmjenjuju svoja iskustva, održavaju svoju specifičnost i služe se zasebnim materijalnim i duhovnim sredstvima. Ali ono što ih sve povezuje jest »opća shema norme, kažnjavanja, rehabilitacije i ponovnog uključivanja u društveni život«.¹⁸ Njihov je zajednički cilj nadzor i »dresura« ponašanja. Njihovu ulogu nije moguće objektivno razumjeti tradicionalnim argumentima o represivnosti. Da bi ocrtao idealni obrazac institucionalne normalizacije, u kojemu je strategija moći dovedena do savršenstva, Foucault svraća pozornost na arhitektonski projekt J. Benthama, poznat pod imenom **Panopticon**. Bentham je tu građevinu i zamislio kao idealni zatvor. Sastoji se od markantnog tornja u sredini i uokrug postavljenih ćelija. Svaka ćelija ima prozora: jedan služi za ulazak svjetlosti, a drugi — naspram tornja — omogućuju stalno nadziranje ćelija. Ćelije su »mali teatri gdje je svaki akter sam, savršeno individualiziran i stalno vidljiv«.¹⁹ Zatvorenik neprestano ima pred očima siluetu središnjeg tornja s kojeg ga netko »vrebaju«. On nikada ne može i ne smije znati da li ga netko u određenom trenutku promatra, ali mora biti siguran da je to uvijek moguće. Ta je građevina svojevrsna »naprava za razdvajanje para **vidjeti — biti viđen**. U periferijskom prstenu subjekt je izvrnut totalnom viđenju a da nikad ne vidi. Sa središnjeg tornja vidi se sve a da nikada nisi viđen«.²⁰ Tu tehnologiju dominacije Foucault naziva **panoptizmom**. **Panopticon** je poopćiv model funkcioniranja, način na koji se mogu definirati odnosi moći u svakodnevnom životu ljudi. On u jednoj te istoj integriranoj tehnologiji discipline sabire moć, znanje, kontrolu tijela i prostora. To je mehanizam koji omogućuje lokalizaciju tijela u prostoru, međusobnu razdiobu

¹⁵ H. Dreyfus et. P. Rabinow, *Ibid*, 289—292.

¹⁶ M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 32.

¹⁷ J. Habermas, *Ibid*, str. 233.

¹⁸ H. Dreyfus et P. Rabinow, *Ibid*, str. 211.

¹⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 203. Usp. također *La volonté de savoir*, str. 42—60.

²⁰ M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 203.

pojedinaca, organizaciju hijerarhije i djelotvorno ustrojstvo središnje mreže moći. To je prilagodljiva i neutralna tehnologija podjele i individualizacije grupa. Ona može biti primijenjena svugdje gdje je pojedince i pučanstvo neophodno podvrći obrascu koji ih čini produktivnima i vidljivima. U panoptičkom projektu svaki »sudrug« istodobno postaje čuvarom. To Foucault naziva »dijaboličnim« aspektom te zamisli i svih oblika njezine primjene. Ukratko, to je »stroj u kojemu su svi zahvaćeni, kako oni koji provode moć tako i oni nad kojima se ona provodi«. ²¹ Imajući na umu sliku **Panopticona** moguće je razlikovati dvije varijante discipline i discipliniranja. Jedna pripada starim, predmodernim vremenima, a druga modernim vremenima znalački organizirane moći. Prvu Foucault naziva **blok-disciplinom** (»**discipline-blocus**«) a drugu **mehaničkom disciplinom** (»**discipline-mécanique**«). ²² Prva se zasniva na zatvorenoj, na marginama izgrađenoj instituciji koja je posve okrenuta negativnim funkcijama: zabrani zla, prekidu komunikacije, suspenziji vremena. Drugu sačinjavaju funkcionalni mehanizmi (»dispozitivi«) kojima je svrha da poboljšaju provedbu moći, da joj osiguraju brzinu, lakoću i djelotvornost. To je sklop suptilnih prisila koje će biti svojstvene društvu budućnosti. Njihovo uspostavljanje, funkcioniranje i razumijevanje nadilazi horizont tradicionalnih socioloških i politoloških teorija usredotočenih na državu.

Foucault je oštar kritičar tradicionalnih teorija države. On drži da se u tim terminima ne mogu pojmiti moderni mehanizmi potčinjavanja. Državni suverenitet, pravno-represivni okvir i globalna dominacija manjine nad većinom nisu neke početne datosti, već »završne forme«. Moć je sveprisutna, ali ne zbog toga što bi imala »privilegiju da sve sabere u nedjeljivo jedinstvo, već zbog toga što se proizvodi svakog trenutka, u svakoj točki, ili pak u svakom međudnosu pojedinih točaka. Moć je posvuda. Nije riječ o tome da ona sve obuhvaća, već o tome da dolazi odasvud. Ono što je u moći trajno, repetitivno, inertno, samoproduktivno zapravo je učinak cjeline koja se oblikuje polazeći od svih tih činitelja, splet koji se oslanja na svakog od njih nastojeći ih učvrstiti. To je ime što ga se pridaje jednoj kompleksnoj strategijskoj situaciji u nekom društvu«. ²³ Prema tome, odnosi moći ne mogu se promatrati ni kao nadgradnja ni kao realnost koja bi bila transcendentna društvu. Ti odnosi dolaze **odozdo**. Ostvaruju se **ascendentno**, a ne **descendentno** kao u tradicionalnim teorijama. Između onih koji vladaju i onih kojima se vlada ne postoji binarna opreka. To nije dualizam koji bi se protezao odozgo prema dolje, »sve do krajnjih dubina društvenog tijela«. ²⁴ Ostvarivanje moći u modernom društvu nećemo shvatiti ako tragamo za nekim »štabom« koji predvodi njezinu racionalnost. To nije ni vladajuća kasta niti su grupe koje kontroliraju državne aparate ili donose najvažnije ekonomske odluke. One ne upravljaju cjelokupnom mrežom moći koja funkcionira u modernom društvu. U istom sklopu valja promatrati i ono što se tradicionalno naziva otporom dominaciji. On je, na izvjestan način, dio same provedbe moći. Prema Foucaultovu mišljenju ne postoji neko određeno mjesto »velikog odbijanja«, nešto kao »duša pobune«, žarište svih osporavanja, čisti zakon revolucije. Otpor ne proizlazi iz nekih heterogenih principa, što dakako ne mora značiti da je on obmana ili da je unaprijed osuđen na neuspjeh. On je jednostavno drugi član odnosa moći, njegova nesvodiva opreka. Naravno, ponekad dolazi i do radikalnih prevrata, do »binarnih i masivnih podjela«. ²⁵ No ono što neki prevrat čini mogućim nije pojava »apsolutne drugosti«, već činjenica da su uporišta otpora »dobro strategijski kodirana« u odnosima moći. ²⁶ U tom je kontekstu — općenito uzevši — moguće govoriti o tri osnovna tipa borbi protiv moći: borbama koje se suprotstavljaju oblicima dominacije (etničke, socijalne, religijske); borbama protiv raznih oblika eksploata-

²¹ Naročito opsežnu interpretaciju **Panopticona** daju Drayfus i Rabinow, *Ibid.*, str. 270—278.

²² M. Foucault, *Surveiller et punir*, str. 211.

²³ *Ibid.*, str. 122—123.

²⁴ *Ibid.*, str. 124.

²⁵ *Ibid.*, str. 126.

²⁶ *Ibid.*, str. 126.

cije koje pojedinca odvajaju od njegovih proizvoda; borbama koje osporavaju sve ono što čovjeka potčinjava drugima.²⁷ Povijest obiluje primjerima svih tipova borbe, one se isprepliću, ali jedna od njih uvijek ima dominantno mjesto. U feudalnim je društvima, primjerice, prevladavala borba protiv etničke i socijalne dominacije, iako je ekonomska eksploatacija također predstavljala vrlo značajan faktor revolta. U 19. stoljeću u prvi plan izbija borba protiv eksploatacije. Danas je najizrazitija borba protiv raznih oblika potčinjavanja subjektivnosti, što nikako ne znači da su prestale borbe protiv dominacije i eksploatacije. Na toj se crti, u novije doba, profilira cio niz značajnih osporavanja; osporavanje muške moći nad ženama, roditelja nad djecom, psihijatrije nad duševnim bolesnicima, medicine nad pučanstvom, administracije nad ljudskim življenjem.²⁸ Sve su to oblici borbe protiv autoriteta. To su »transverzalne borbe«, što znači da se ne ograničavaju samo na neku od zemalja. One su zaokupljene učincima, posljedicama takvih oblika moći kao što je, recimo, moć medicinske profesije nad tijelom, zdravljem, životom i smrti. Te su borbe »neposredne« kako zbog toga što ljudima omogućuju kritiku »najbližih instancija« moći tako i zbog toga što traže rješenje odmah a ne u nekoj neodređenoj budućnosti ili uz pomoć revolucije, klasne borbe ili konačnog oslobođenja. Te borbe — i to je njihova specifičnost — postavljaju pitanje individualiteta, afirmacije različitosti i suprotstavljaju se izolaciji pojedinca. One dovode u pitanje »privilegije znanja« odnosno onu formu moći koja zloupotrebljava legitimaciju znanja, kompetentnosti, kvalifikacije. Ne odbacuju znanje nego »režim znanja«, način na koji znanje cirkulira i funkcionira. Te borbe, napokon, imaju i jedan bitniji smisao. One se vrte oko pitanja: *Tko smo mi?* Njihova je glavna dimenzija »odbacivanje nasilja što ga provodi ekonomska i ideološka država koja ignorira tko smo mi individualno, te odbacivanje znanstvene i administrativne inkvizicije koja određuje naš identitet«.²⁹ Ukratko, osnovni cilj tih borbi nije zapravo napad na ovu ili onu instituciju moći, grupu, klasu ili elitu, već na određene tehnike odnosno forme moći. A to je moć koja se provodi u neposrednosti svakodnevnog života, koja pojedince klasira u kategorije, označava njihovu vlastitost, privezuje ih za njihov identitet, nameće im zakon istine koji oni moraju priznati. To je forma moći koja ljude pretvara u »subjekte«, a to znači da ih podvrgava kontroli i zavisnosti.

Očigledno je da se Foucaultov način mišljenja kreće izvan tradicionalnog shematizma o simbiozi države i vladajuće klase. Država po njegovu mišljenju počiva na institucionalnoj integraciji odnosa moći. Pogrešno ju je promatrati kao proizvod vladajuće klase, kao aktualnu manifestaciju zakona ili pak kao suvremeni analogijski izraz za dominaciju oca, gospodara ili kralja. Država je samo jedan od oblika političke racionalnosti kakvu poznaje zapadno društvo od antičkih vremena do danas. Ona, prema tome, nipošto nije krajnji domet racionalizacije. Foucault drži da se u povijesti zapadne političke misli može govoriti o tri osnovna oblika političke racionalnosti.³⁰ Prva ide od Aristotela preko kršćanske misli koja je svoj najdoradeniji oblik našla u sistemu Tome Akvinskog. Politička je refleksija, u tom segmentu tradicije, zaokupljena idejama pravednosti i dobrobiti građana. Politički je um težio preobrazbi karaktera, kao i preoblikovanju političkog i zajedničkog života, oslanjajući se pritom na metafizičko razumijevanje kozmičkog poretka. Sveti je Toma, primjerice, bio zaokupljen poretkom vrline ukorijenjene u onto-teorijskoj viziji svijeta. Političko je mišljenje predstavljalo **umijeće** koje je ljude — u nesavršenu svijetu — trebalo voditi prema boljitku i sreći. Riječ je zapravo o umijeću koje se nadahnjuje slikom božanskog upravljanja prirodom. Drugi je model zapadne političke racionalnosti oblikuje u renesansi i vezan je, dakako, uz ime Machiavellia. Machiavelli **savjetuje** vladara o tome koji je način najoštrumniji da se stvori, obrani, proširi, iskoristi državna vladavina. Predmet političke refleksije jest odnos između moći vladara i tipa države kojom on upravlja. Po općem mišljenju taj model tvori jedan od

²⁷ H. Dreyfus et P. Rabinow, *Ibid*, str. 303.

²⁸ *Ibid*, str. 301.

²⁹ *Ibid*, str. 302.

³⁰ *Ibid*, str. 190—207.

značajnih raskida sa zapadnom tradicijom političke misli. Više nije riječ o metafizičkim razmatranjima niti o ciljevima koji nadilaze vladara. Najviši je cilj uvećavanje i učvršćivanje vladareve moći a ne sloboda ili vrlina građana, njihov mir i spokojstvo. Sada praktično i tehničko znanje postaje važnije od metafizičkih razmatranja, a pitanje strategije postaje najbitnije. Treću etapu razvoja političke misli tvori teorija **državnog razloga (raison d'Etat)**. Naravno, Foucault uzima u obzir da su se prvi teoretičari državnog razloga pojavili u Machiavelliovo vrijeme i da je taj pristup vezan uz njegovo ime. No on ih tumači na netipičan način. Zanimaju ga ponajprije autori policijskih priručnika i tehničkih djela tog vremena. On smatra da su ti ljudi — bez javnog autorskog sjaja — razrađivali programe za političku upotrebu. Ustanovili su određen broj preciznih tehnika za »sređivanje« i discipliniranje članova zajednice, a da bi prikrili svoju taktiku pri tome su se služili tradicionalnom strujom političke misli. Uprkos tome, ti teoretičari označavaju jednu etapu u povijesti političke misli. Oni (»taktičari državnog razloga«) promatraju državu kao cilj po sebi. Država je za njih slobodna od općeg moralnog poretka i od individualne sudbine bilo kojeg pojedinačnog vladara. Foucault drži da nikada nije bilo nečeg tako radikalnog i istodobno tako modernog. Za tvorce teorije **raison d'Etat** cilj političke racionalnosti nije više postizanje sreće ni održanje vladara. Ona teži tome da individualne subjekte podredi strogoj disciplini te da na taj način proširi polje vladareve moći.

Odatle je proizašla dominantna tradicija poimanja države, koja se proteže kroz cijelu modernu epohu. Iako je dominantna, ona je ipak samo jedan posebni, specifični »povijesni slučaj«. Ono što joj je dalo snagu jest upotreba raznovrsnih korisnih znanja za provođenje upravljačke volje: znanja o stanovništvu (demografija), o klimi, okolini, resursima itd. Iz tog ugla valja promatrati i pravo značenje Montesquieuova **Duha zakona**. Stoga Foucault i kaže da je nova politička racionalnost povezana s nastankom empirijskih humanističkih znanosti, odnosno da su te znanosti nastale u »matrici moći« i da su utoliko »sumnjive«. U jednom predavanju na Sveučilištu u Stanfordu (1979) on je ovako sažeo svoju tezu: »Sagledamo li cijeli raspon, od ideje da država posjeduje vlastitu prirodu i vlastitu svrhu, do ideje da je zbiljski predmet državne moći čovjek koji proizvodi višak snage, koji je živo, radno, govorno biće, koji tvori društvo i pripada određenom pučanstvu i okolini, uviđamo da se stalno povećava uplitanje države u individualni život. Na taj način raste i značenje života u problematskom sklopu političke moći. Odatle proizlazi svojevrsna animalizacija čovjeka koja se zbiva posredstvom najs sofisticiranih političkih tehnika. Tada se u povijesti pojavljuje razmah mogućnosti humanističkih i socijalnih znanosti, kao i istodobna mogućnost da se zaštiti život i dopusti holokaust.«³¹ Iz ovoga bi se moglo olako zaključiti da je Foucaultovo poimanje države svojevrsna mješavina liberterskog i liberalnog shvaćanja. To bi, međutim, bilo pogrešno. Iako respektira libertersku pobunu, on ipak drži da liberterski diskurs ima autoritarne intencije, da je u krajnjoj liniji usredotočen na državu kao jedino i isključivo središte moći. Sudjelovao je u brojnim antiautoritarnim i antidiskriminacijskim akcijama (obrana imigranata, disidenata, raznih manjina), ali je bio izrazito rezerviran prema Sartreovu i gošističkom »doktrinarnom aktivizmu«. Razlika od liberalnog pristupa još je izrazitija. U liberalnoj koncepciji postoji jasna opreka između moći i pojedinaca. Ona postulira potencijalnu arbitarnost moći. Zato su tu političke i zakonodavne institucije koje ograničuju moć i članove zajednice štite od arbitarnosti apsolutizma. Prema tome, u liberalnoj je koncepciji pojedinac shvaćen kao premisa. On je jedina pouzdana realnost kojoj se možemo obratiti kad promatramo društvo. U Foucaultovu shvaćanju individuum gubi taj povlašten epistemološki status.³² Individuum nije postulat nego proizvod društvenih tehnika moći. Država nije instanca koja stoji nasuprot pojedincu nego splet **kapilarnih** mehanizama koji ga oblikuju, proizvode, »fa-

³¹ *Ibid.*, str. 202.

³² Alessandro Pizzorno, *Foucault et la conception libérale de l'individu*, u: *Michel Foucault philosophe*, Éditions du Seuil, Pariz, 1989, str. 239.

briciraju«. Ona je »juridičko-diskurzivni sklop« koji se istodobno koristi prisilom i ostavlja prostor slobode spram prisile. Njezina moć nije, dakle, unaprijed zadana (kao što nije zadan ni pojedinac), ali je zato dobro definirana kao formalno najrazvijeniji izraz moderne političke racionalnosti. Ne racionalnosti općenito, nego racionalnosti kao kompleksnog skupa tehnika, tehnologija, instrumenata, procedura preko kojih se neprestano odvija objektiviranje moći i po njezinoj mjeri oblikuju subjekti društvenog života. Moć nije nikakva supstancija, nego je tvore upravo ti **načini** vladavine. Povijest moderne političke racionalnosti jest zapravo povijest odgovora na pitanje: kako vladati, kako osigurati **vladljivost** društva? Za Foucaulta, to je »problematski izvor« iz kojeg su došli poticaji za njegovu analizu i poimanje moći.

MICHEL FOUCAULT AND THE PROBLEM OF POWER

RADE KALANJ

Department of Sociology, Faculty of Philosophy, Zagreb

*Michel Foucault is one of the greatest protagonists of »structuralistic generation« of thinkers who has an important influence into social and human sciences. The essential specificity of his thought is the analysis of the problem of power. He refuse two traditional approaches — of Durkheim's sociology and the juridical formalism — and introduce the analysis of power as assemblage of technologies of discipline which use modern society after the age of classicism and so realize his control under the »social body«. This is the microphysic of power. This is because Foucault refuse a traditional theory of state and suggest that the state is only one form of political rationality who characterize the western culture after the time of Machiavelli. The theory of *raison d'Etat* is a very important consequence of modern constitution of power, but this is not the final form of power.*